

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ПОДІЙ НА ДОНБАСІ: У ПОШУКАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ МЕЖІ

Ірина Новак

УДК 323.172+355.018](477.61/.62)

Стаття присвячена аналізу ставлення жителів різних регіонів України до трагічних подій останніх років на Донбасі. На основі концепцій локальних цивілізацій, соціально-політичних розмежувань та моделі континууму межової динаміки доводимо висновок про наявність дифузної політичної межі у вигляді м'якого рубежу, що рухається територією країни в межах широкої зони пограниччя між двома цивілізаціями.

Ключові слова: цивілізаційна межа, соціально-політичні розмежування, поділ, розкол, кордон.

Статья посвящается анализу отношения жителей разных регионов Украины к трагическим событиям последних лет на Донбассе. На основании концепций локальных цивилизаций, социально-политических разграничений и модели континуума граничной динамики можно сделать вывод о наличии диффузной политической черты в виде мягкого рубежа, который движется по территории страны в пределах широкой зоны на границе двух цивилизаций.

Ключевые слова: цивилизационный рубеж, социально-политические разграничения, разделение, раскол, граница.

The article deals with analysing an attitude of the residents of different Ukrainian regions to the tragic events of recent years in the Donbas. On the base of concept of local civilizations, social and political separations and a model of continuum of marginal dynamics, one can come to the conclusion about existence of diffusive political boundary in the form of flexible borderline, which proceeds onwards and backwards over the territory within a wide range of borderland between the two civilisations.

Keywords: civilization boundary, social and political separations, division, split, frontier.

Надзвичайні події, безпосередньо пов'язані з військовою агресією Росії на Донбасі та анексією Криму, актуалізують суспільну дискусію про наявність або відсутність суттєвих відмінностей у поведінкових стереотипах, детермінантах сприйняття світу, системі цінностей людей, які проживають в Україні.

Відомий духовний провідник нації, блаженніший Любомир Гузар зауважує, що немає поділу між сходом і заходом України. Поділ є між тими, хто любить Україну і хто її не любить. А це не є локальним чи регіональним явищем [4].

Натомість академік НАН України Юрій Пахомов, ґрунтуючись на концепціях локальних цивілізацій Арнольда Тойнбі (*A. Toynbee*) [19] та «зіткнення цивілізацій» Семюеля Гантінгтона (*S. Huntington*) [22], підтримував тезу про те, що Україна належить до цивілізаційно розколеваних країн, перебуває на межі двох світів, двох культур і ментальностей, двох різновекторних цивілізацій, які визначають об'єктивну складність державотворчого процесу, консолідації суспільства [14, с. 381]. У своїх дослідженнях

учений посилався на висновок С. Гантінгтона про цивілізаційну межу, яка «розкриває» Україну й зумовлює «граничність» української нації та «подвійність» її генетики. Апологетами ідей щодо неможливості досягнення українцями соціального і політичного консенсусу, впливу географічної та політичної граничності на формування духовної транзитивності, перехідності української нації Ю. Пахомов вважав одного з найбільш контроверсійних українських мислителів ХХ ст. Вячеслава Липинського й ректора Українського вільного університету в Мюнхені Володимира Янева [14, с. 382–383].

Дотримуючись концепції соціально-політичних поділів, що її розробили Сеймур Липсет (*S. Lipset*) і Стейн Роккан (*S. Rokkan*) [23] та адаптував Андреа Рьомелле (*A. Rommele*) [26] для пострадянських країн, Антоніна Колодій указує на наростання інтенсивності синонімічного ряду: **розмежування — поділ — розкол — занепад і розпад** (*cleavage — division — split — decline and collapse*). Дослідниця зауважує, що сучасним демократичним державам властиві різноманітні лінії соціально-політичних роз-

межувань, які так чи інакше впливають на єдність нації та міцність держави. Однак між соціополітичним розмежуванням чи поділом на основі відмінностей і розколом є значна дистанція, адже розкол виникає тоді, коли до наявної сукупності відмінностей та розмежувань додається **політична постановка протилежних цілей і завдань**, зокрема щодо державної організації чи навіть державної належності [10]. При цьому в молодих демократіях політичного значення часто набувають етнокультурні, ціннісно-культурні (на відміну від ціннісно-ідеологічних) та регіональні поділи, тоді як у країнах зі стійкою (політичною) національною ідентичністю й усталеною системою демократичного врядування основними є соціально-економічні та постматеріалістичні лінії розмежувань [17]. Данкуорт Растоу (*D. Rustow*) наголошує, що стабільна демократія потребує досить високого рівня **суспільної згоди стосовно того, де мають проходити кордони держави та хто будуть її громадяни** [27, р. 350].

Україна належить до молодих демократій, відтак їй притаманні «горизонтальні ціннісно-культурно-регіональні розмежування», пов'язані з особливостями історичної спадщини, типу зайнятості і трудових відносин, етнічної, демографічної та соціальної структури тощо [10]. Водночас культурно-мовно-етнічні відмінності між регіонами країни завжди були відмінностями міри й ніколи не переходили до розряду пріоритетних у свідомості простих людей [9].

Валерій Бортников вважає, що застосування поняття «розкол» стосовно українських реалій здебільшого не є виправданим, адже воно несе на собі відбиток ціннісного судження й більше нагадує вирок, ніж прагнення визначити сутність наявних відмінностей. Дослідник наголошує, що проблему «розколу» часто порушують у пропагандистських або спекулятивних цілях, а акцентування саме на «розколі» сприяє небажаному закріпленню цього стереотипу у свідомості громадян [1, с. 37].

Згідно з висновком Адама Пшеворського (*A. Przeworski*) і Джона Спрейга (*J. Sprague*), соціальні відмінності стають розмежуваннями,

оскільки вони організуються як такі [25], тобто перехід відмінностей у розмежування (поділи, розколи) не відбувається всередині суспільства довільно, а **має бути організованим**.

Чи розділяють українське суспільство трагічні події останніх років на Донбасі та де саме проходить цивілізаційна межа цього поділу, якщо він дійсно існує?

Ставлення українців до подій на Донбасі ілюструють дані дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», проведеного спільно із соціологічною службою *Ukrainian Sociology Service* на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень (далі – МЦПД) [16] у десяти історико-етнографічних регіонах України (крім Луганської області та Криму) і м. Києві¹ (табл. 1). Отримані оцінки подій на Донбасі свідчать про наявність помітних відмінностей щодо їх сприйняття в українському суспільстві. Більшість жителів Волині й Галичини вважали, що в Україні відбувається боротьба за незалежність (28,5 % та 40,7 % відповідно) і боротьба із зовнішнім ворогом (Росією) (39,8 % та 32,8 %). Натомість на Донбасі 36,7 % населення називали причиною конфлікту боротьбу зовнішньополітичних гравців на території України, 17,5 % – боротьбу між олігархами та лише по 12,2 % – громадянську війну й боротьбу із зовнішнім ворогом (Росією).

Дані дослідження Центру Разумкова [8, с. 50], отримані в грудні 2015 року, підтверджують ці результати². Загарбницькою війною Росії проти України вважали події на Донбасі 75,2 % жителів Західної України, тоді як на Донбасі 31,8 % респондентів називали їх боротьбою, що ведеться між Росією та США за сфери впливу.

Жителі Донбасу дуже відрізняються від решти українців в оцінці впливу Росії на війну. Адже винуватцем, що відбувається на Сході, значна частина населення Донбасу покладає не на Росію, а на Україну.

Анексія Криму для більшості українців – це російська агресія та

окупація, для мешканця невеличкого депресивного містечка на Донбасі — це можливість, опція змінити своє життя, вийти з того порочного кола, у якому він перебуває — без роботи, життєвих перспектив... Жителі Донбасу для себе розглядали можливість російської окупації як шанс. Це як споживач на ринку продуктів: з'явився вибір — купити продукт однієї торгової марки чи іншої [5].

Наприкінці 2015 року відповідальність за російсько-український конфлікт поклали на самперед на Росію понад дві третини жителів Західної України, у середньому майже половина українців і лише близько чверті населення Донбасу. Натомість жителі Донбасу вдвічі частіше за населення заходу поклали відповідальність на обидві країни однаковою мірою (42,5 % та 21,9 % відповідно). Передусім Україну вважали відповідальною в середньому 8,7 % опитаних, на Донбасі — 12,9 %, а на заході країни — 4,2 % респондентів [8, с. 51].

Значна частина населення вважала, що Україну роз'єднують дії інших країн, тобто поділ не є ендегенним, притаманним українській нації, а виникає через зовнішній чинник. На переконання майже 50,0 % жителів Волині, 35,0 % — Галичини та близько 30,0 % — Південного Заходу, Нижнього Придніпров'я і Центру, українців роз'єднують дії Росії. Дії країн Заходу називали причиною роз'єднання України 23,3 % населення Донбасу, 16,5 % — Південного Заходу та 14,2 % — Причорномор'я (рис. 1).

А. Колодій наголошує, що українському суспільству тривалий час був властивий особливий, поляризований, регіоналізм, спричинений існуванням двох політично активних «центрів тяжіння» — Галичини (Львова) і Донбасу (Донецька) [11], що зумовлювало два вектори зовнішньополітичних орієнтацій — на Схід (Росію) або на Захід (ЄС) [10]. Так, за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і Київським міжнародним інститутом соціології

(далі — КМІС) у квітні 2005 року, відмінності в оцінках населення різних регіонів України найвиразніше проявлялися в підтримці протилежних напрямів зовнішньополітичного курсу держави та статусу російської мови. Водночас, на думку В. Бортникова, існування відмінностей щодо певних цінностей у жителів окремих регіонів ще не свідчить про наявність розколу, оскільки розбіжності в поглядах на одну проблему (наприклад, мова чи вектор зовнішньополітичного розвитку) «перекриваються» паритетністю або тотожністю поглядів на іншу проблему (економічні питання, ідентифікація з українською культурною традицією тощо) [1, с. 41–42, 46].

Вибір пріоритету економічної інтеграції (внутрішній чинник) свідчить про відсутність чітко окресленого поділу в суспільстві. Прагнення євроінтеграції в чотири рази більше роз'єднувало Україну за оцінками населення Донбасу, аніж мешканців Галичини (19,8 % і 5,2 % відповідно). Водночас прагнення інтеграції до Митного союзу як чинника роз'єднання українців на Донбасі та Галичині істотно не відрізнялося (6,0 % і 6,8 % відповідно).

За даними опитування КМІС³, загалом на Південному Сході прибічників вступу України до Митного союзу було майже вдвічі більше, ніж його противників (46,8 % і 24,7 % відповідно). Утім, дуже різке неприйняття Євросоюзу показали лише жителі Донецької та Луганської областей: за вступ до Митного союзу там проголосували б 72,5 % і 64,3 % відповідно, а за входження до ЄС — 9,4 % і 11,2 % респондентів. Водночас у Дніпропетровській, Запорізькій та Одеській областях різниця між прибічниками й противниками ЄС і Митного союзу становила від 5,0 % до 11,0 %, а в Миколаївській та Херсонській областях за вступ до ЄС проголосували б 40,4 % і 37,4 % респондентів, тоді як за входження до Митного союзу — 22,1 % та 31,4 % [3].

Хоча лише 6,5 % населення Донбасу та 18,2 % жителів Галичини були переконані в тому, що насправді в Україні немає роз'єднання, а суспільству намагаються нав'язати тезу про це, загалом українці не надто боялися «розколу»

країни — можливість такої ситуації в західних регіонах зауважила майже чверть населення, а на Донбасі — тільки 8,5 % респондентів. Навіть такий подразливий чинник, як вступ України до НАТО, лякав лише 15,0 % жителів Донбасу, які набагато більше боялися посилення націоналістичних настроїв (28,5 %).

Значні відмінності простежувалися в думках щодо доцільності повернення контролю України над окупованими територіями в окремих районах Донецької та Луганської областей за допомогою військової сили. На підтримку такого способу вирішення ситуації висловлювалися 41,5 % жителів Галичини (максимальна оцінка) і лише 5,0 % населення Донбасу (мінімальна оцінка). Натомість українське суспільство не мало категоричних розбіжностей в оцінках щодо добровільного повернення окупованих територій Донбасу до України з погіршенням на них економічної ситуації та її покращенням в Україні. У цьому варіанті розвитку подій були впевнені близько 38,0 % жителів України в цілому і Донбасу та майже 35,0 % галичан, а загалом відхилення оцінок у межах 5,0 % показали сім регіонів. Сценарій щодо необхідності позбутися цих територій як баласту, що заважає Україні рухатися вперед, вважали прийнятним лише 5,8 % жителів Донбасу і 2,8 % — Галичини, а загалом в Україні його підтримували близько 10,0 % респондентів.

Щодо питання фінансування українським урядом життєдіяльності окупованих територій Донецької та Луганської областей, жителі Донбасу не були готові покласти цей обов'язок ані на Росію, ані на керівників самопроголошених ДНР / ЛНР (сумарно лише близько 15,0 % відповідей), натомість на Галичині тільки 25,0 % респондентів вважали, що Україна має фінансувати окуповані території, оскільки там проживають її громадяни.

Загалом ідея сепаратизму генетично не притаманна українській нації. Частина ареалу проживання українців в історичній ретроспективі входила до кількох різних імперій, тому наш народ природно прагнув об'єднання та здійснював спроби створення суверенної національної держави. Саме тому близько 90,0 %

населення Волині й Галичини визначилися, що Донбас має залишатися в складі України, тоді як на Донбасі цю думку поділяла лише половина жителів (у середньому в Україні — 72,5 %). Протилежну позицію (вихід Донбасу зі складу України) підтримували 2,0 % населення Волині, 4,5 % — Галичини і 36,7 % — Донбасу (у середньому в Україні — 11,5 %). При цьому на Донбасі кожен п'ятий респондент вважає, що цей регіон має вийти зі складу України і стати незалежним, а ще майже 15,0 % опитаних прагнуть, щоб Донбас вийшов зі складу України та приєднався до іншої держави.

Результати загальнонаціонального опитування населення України, проведеного ГС «Громадська варта» за участю Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» в березні 2014 року, засвідчують, що ідею відокремлення своєї області (регіону) від України та приєднання до іншої держави в середньому в країні підтримували лише 8,0 % респондентів (від 18,0 % на Донбасі до 0,5 % у західних регіонах). Створення незалежної держави на основі південно-східних областей підтримували 11,0 % жителів України (на Півдні та Сході — по 10,0 %, на Донбасі — 18,0 %), а відокремлення південно-східних областей та їх приєднання до Росії — 9,5 % мешканців Півдня, 11,0 % — Сходу та 27,0 % — Донбасу [21].

За даними опитування КМІС, у квітні 2014 року 69,7 % жителів Південного Сходу не підтримували ідею відокремлення їхньої області від України та її приєднання до Росії, тоді як протилежні думки висловлювали 15,4 % респондентів. При цьому навіть у Донецькій і Луганській областях, де було найбільше тих, хто прагнув об'єднання з Росією (27,5 % і 30,3 % відповідно), половина населення не підтримувала цю ідею [3]. Відтак на початку 2014 року навіть на Донбасі за відокремлення від України і приєднання до Росії виступала значна частина, але не більшість населення.

Бачення свого майбутнього в Україні в різних регіонах також відрізнялося. Перебування в складі унітарної України з наявним на той момент обсягом і розподілом повноважень підтримували

70,5 % населення Галичини й лише 2,5 % — Донбасу (в середньому в Україні — третина населення) (рис. 2). У складі унітарної України з розширеними повноваженнями однаковою мірою бачили свій регіон жителі як Донбасу (26,9 %), так і Галичини (26,0 %) (у середньому в Україні — 45,6 %). Натомість бути в складі федеративної України в статусі автономії бажали 30,4 % населення Донбасу та лише 0,3 % — Галичини (в середньому в Україні — 8,5 %).

Результати опитування КМІС засвідчують, що унітарну державу з децентралізованою владою і розширеними повноваженнями областей на Південному Сході підтримували 45,2 % населення, а за федеративний устрій висловлювалися 24,8 % респондентів. Різниця між прихильниками федерації та унітарної країни з децентралізованою владою в Донецькій та Луганській областях була незначною: у Донецькій області — 2,7 % на користь унітарної децентралізованої держави, а в Луганській — 7,7 % на користь федерації [3].

Опитування Центру Разумкова підтверджує зростання актуальності суспільного запиту на розбудову унітарної України із ширшими правами та повноваженнями місцевого самоврядування. Якщо у 2007 році таку ідею підтримували 54,1 % населення країни, то наприкінці 2015 року — уже майже 60,0 %. На Донбасі бачили себе в Україні з розширеними повноваженнями 51,6 % опитаних. Заперечували вихід зі складу України і створення власної незалежної держави 79,1 % респондентів, прагнули приєднання до іншої держави — 73,9 %, а бажали залишитися в Україні на правах автономії — 60,8 % [8, с. 46].

Оцінка населенням власного статусу за ознакою територіальної ідентифікації засвідчила наявність помітних відмінностей не лише на Донбасі, але й на Південному Заході (Закарпатська та Чернівецька області). Передусім громадянами України вважали себе 67,5 % населення, при цьому на Галичині — 87,9 %, а на Донбасі та Південному Заході — по 37,8 % (рис. 3). На Донбасі майже така сама частина населення насамперед вважала себе мешканця-

ми свого регіону (35,2 %), ще близько 10,0 % — жителями свого села чи міста. На Південному Заході акценти були зміщені на користь місцевих громад: передусім мешканцями свого села чи міста вважали себе 26,8 % респондентів, а свого регіону — 22,3 % опитаних. Витоки такої специфіки розподілу слід шукати в історичних та етнополітичних особливостях формування населення цих регіонів. На Заході це поліетнічний склад населення й локальні, часто ізольовані, умови проживання в невеликих поселеннях, тоді як на Сході — переселення значного контингенту до великих міст та проведення політики «стирання» етнічної ідентичності людей, формування належності до трудових колективів промислових підприємств регіону.

Одним з поширених стереотипів, що провокують поділ населення, є протиставлення «образів» пересічних жителів сходу й заходу країни. Дані дослідження «Україна: образи регіонів і міжрегіональні відносини», проведеного кафедрою філософії та соціології Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка спільно із Центром з вивчення суспільних процесів і проблем гуманізму у квітні — травні 2005 року, засвідчують, що **жителі Донбасу й Галичини мають явно недостатні знання один про одного**, їхні судження ґрунтуються на стереотипах, а не на реальній інформації, а самі стереотипи мають дзеркальне відображення [1].

Пересічного жителя Галичини на Донбасі вважають релігійним, із сильними сімейними цінностями, але водночас агресивним (рис. 4). Натомість самі галичани оцінюють себе насамперед як патріотичних, релігійних та культурних людей. Українці загалом погоджуються з такою самооцінкою населення Галичини, але вважають, що ці риси притаманні пересічному галичанину дещо меншою мірою.

На думку жителів Донбасу, їхній пересічний земляк передусім готовий допомогти, розумний і освічений патріот (рис. 5). Натомість галичани, як і українці загалом, мають зовсім інший образ жителя Донбасу — людини, схильної до сепаратизму, агресії та злочину.

У середньому 45,0 % українців визначали внутрішню переміщену особу з Донбасу як людину, яка втратила все через незалежні від неї обставини. Винятком була Галичина, де таку думку поділяли лише 19,0 % жителів. Можливо, галичани в такий спосіб висловлювали свою незгоду з позицією, що населення Донбасу не мало можливості впливати на ситуацію в регіоні. Загалом в Україні близько чверті населення характеризували внутрішню переміщену особу з Донбасу передусім як громадянина України, який потребує допомоги. На Галичині, Донбасі та в Нижньому Придніпров'ї цей показник перевищував 30,0 %, а на Поліссі становив лише 5,1 %. При цьому в останньому регіоні частка населення, на думку якої внутрішню переміщеним особам з Донбасу не потрібна допомога, була найбільшою в Україні.

Думки жителів Донбасу й Галичини значною мірою відрізнялися щодо пріоритету заходів державної політики стосовно внутрішню переміщених осіб. Населення Донбасу було більшою мірою орієнтовано на соціальну підтримку держави (49,7 %) та компенсацію втрати майна (27,0 %) за рахунок бюджетних коштів, тоді як галичани вважали, що внутрішню переміщеним особам на новому місці проживання необхідно забезпечити можливість підприємництва й самостійної інтеграції (41,7 %). Такий розподіл відповідей ілюструє відмінність за ознакою схильності населення до підприємництва, що є історично притаманною Галичині, на відміну від Донбасу, де зайнятість на великих підприємствах із розвинутою соціальною інфраструктурою за часів СРСР сформувала схильність населення до патерналістських настроїв.

Варто зауважити, що понад 20,0 % населення всіх регіонів України (крім Галичини й сусідніх із нею Волині та Поділля) не змогли визначитися щодо власного уявлення про пересічного галичанина. Така сама картина мала місце й стосовно характеристики пересічного жителя Донбасу, власне уявлення про якого не змогли сформувати понад 20,0 % населення всіх регіонів України (крім Донбасу, Волині та Поділля). Також більше 20,0 % населення

Центру й Галичини та понад 15,0 % жителів Полісся і Слобожанщини, а в середньому в Україні — 11,8 % громадян, не змогли визначитися щодо власного уявлення про внутрішню переміщену особу з Донбасу. Такі результати певною мірою спричинені традиційно низькою як внутрішньою, так і зовнішньою мобільністю населення України. Утім, висновок, що ця риса є найбільш властивою жителям Донбасу, не підтверджується за результатами опитування.

За межі місця проживання (міста, району, області) на території України в останні двадцять років не виїжджала третина мешканців Донбасу, що менше за відповідний показник для Волині (34,1 %), Нижнього Придніпров'я (34,6 %), м. Києва (35,5 %), Причорномор'я (37,3 %), Поділля (37,5 %) та Галичини (41,5 %) (рис. 6). Майже 55,0 % жителів Донбасу відвідували різні регіони України, тоді як на Волині, Поділлі та Галичині ця кількість була найменшою — відповідно 36,8 %, 34,5 % і 33,5 %.

Не були за кордоном в останні двадцять років 68,5 % населення Донбасу, 67,2 % — м. Києва, 64,2 % — Галичини (у середньому в Україні — 61,8 %). В одну країну виїжджали близько 21,0 % жителів Галичини, Волині, Південного Заходу та Донбасу (у середньому в Україні — 18,8 %). У декілька країн, що межують з Україною, виїжджали близько 10,0 % українців загалом, а також жителів Волині, Причорномор'я та Галичини. Ця частка є помітно більшою лише в тих регіонах, що межують із двома й більше країнами — на Південному Заході (20,4 %) та Поліссі (15,9 %). На Донбасі й Слобожанщині, що мають спільний кордон лише з Росією, до кількох сусідніх з Україною країн виїжджали близько 5,0 % населення. У декілька країн, далеких від України, у середньому виїжджали 6,2 % українців, жителів Донбасу — 4,0 %, Галичини — 2,0 %, постійно відвідували різні країни лише близько 3,0 % українців, 2,5 % галичан і 1,2 % мешканців Донбасу.

В останні двадцять років до Росії найчастіше їздили жителі Слобожанщини (35,0 %) та Нижнього Придніпров'я (27,5 %), на Дон-

басі таких було 23,0 %, в Україні загалом — 21,6 % (табл. 2).

До Польщі частіше за інших їздили жителі сусідніх із нею регіонів — Галичини, Волині, Полісся, Поділля. Це саме стосується й Білорусі (крім Галичини). До інших країн загалом в Україні їздили не більше 5,0 % населення, за винятком жителів Південного Заходу, які відвідували сусідні країни Європи, а також Молдову, Румунію та Угорщину.

Низька мобільність населення України, передусім трудова, так само негативно впливає на якість життя. За відсутності роботи й доходу зuboжиле населення в пошуках засобів до виживання як на сході, так і на заході країни нівечить власну землю, знищує довкілля, воліє при цьому не думати про майбутнє, зокрема своїх дітей, заради копійки і шматка хліба сьогодні. У цих проявах поведінка людей дуже схожа: на Донбасі ризикують життям, працюючи в нелегальних шахтах-копанках, у західних регіонах залишають «місячні ландшафти» після незаконного видобутку бурштину й вивозу до Європи українського лісу.

Видобуток бурштину на більшості родовищ України не має жодного економічного сенсу. Прибутковим бурштиновий бізнес тут може бути винятково при браконьєрському, хижацькому, грабіжницькому видобутку, що ми й спостерігаємо нині. У цій ситуації найбільше дивує й обурює ставлення до проблеми місцевих жителів. Люди активно та з небаченим ентузіазмом самі масово нищать середовище свого проживання, залишаючи дітям пустелю.

Назагал ідеологія «бурштинових старателів» є ідентичною до ідеології «копанкових» шахтарів Донбасу. Крім мови, жодної відмінності. Як немає відмінності в наслідках для грабованої «власної» території. Що шахтикопанки, що бурштинові «ямки» є катастрофою для природи. Однаковісінькою є й агресія проти тих, хто намагається завадити «бізнесу».

«Бурштинівців» з донбаськими сепаратистами об'єднує також позиція «живемо одним днем». Як і сумнозвісні «донецькі», нинішні «копачі» бурштину в гонитві за одноразовим прибутком нічого, крім «швидких» грошей, не хочуть бачити й навіть не замислюються, що ж буде завтра [15].

Отже, соціологічні дані не підтверджують наявність діаметрально протилежних думок жителів Донбасу й Галичини (як регіонів — умовно крайніх антиподів) щодо таких питань, як напрям економічної інтеграції України (ЄС — Митний союз), можливість та умови добровільного повернення окупованих територій Донбасу під контроль України, доцільність «віддати» Донбас. Відмінні позиції населення різних регіонів стосуються питань перспективи вступу України до НАТО, самоідентифікації людей як громадян України або жителів свого регіону (міста, села), зростання рівня націоналістичних настроїв у суспільстві, застосування армії для повернення Донбасу, майбутнього Донбасу в складі України, фінансування Україною окупованих територій.

Попри певні відмінності позицій та розбіжності в оцінках ситуації, українське суспільство солідарне в думці щодо необхідності здійснення політики примирення. Наявність потреби в ній зауважили жителі всіх регіонів країни, при цьому найбільше позитивних відповідей (понад 60,0 %) дали респонденти Центру, Волині, Галичини та Донбасу, понад п'ята частина населення України, зокрема Донбасу й Галичини, вважала, що українці примиряться самі (табл. 3). Водночас жоден із соціальних інститутів не отримав підтримки переважної більшості населення щодо спроби реалізації політики примирення.

Галичина більшою мірою, ніж Україна в цілому та Донбас, віддавала перевагу в здатності до примирення українців владі, церкві й волонтерам і менше вірила у спроможність засобів масової інформації та міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ). Натомість Донбас більше довіряв саме двом останнім інститутам і негативно оцінював здатність україн-

ської армії до примирення. Кожен п'ятий на Донбасі вважав, що ніхто не спроможний примирити українців.

Стосовно зовнішніх чинників впливу на примирення українців також не було єдності. Жителі Волині та Галичини вважали найбільшим вплив США (відповідно 39,5 % і 28,5 %), а Донбасу – Росії (35,1 %) (рис. 7). Загалом в Україні вважали найбільшим вплив США 22,5 % опитаних, а Росії – 16,0 % респондентів. Водночас, на думку 44,4 % населення на Донбасі та 32,5 % на Галичині, жодна з країн не могла істотно вплинути на примирення в країні (в Україні – 27,2 %).

Технології формування в національній суспільній свідомості міфу про існування нездоланного та глибокого сутнісного й ціннісного «розколу» між Сходом і Заходом, що світоглядно унеможливує примирення та порозуміння, сьогодні застосовуються Росією в термінах «гібридної війни» проти України, важливим елементом якої є «війна за свідомість» (латин. *conscientia*), спрямована на руйнування ідентичності.

Однак результати соціологічних досліджень підтверджують висновок А. Колодій, що не існує не тільки «двох Україн», а навіть такого поняття, як «однорідний Південно-Східний регіон». Водночас дослідниця зауважує, що **лінія поділу** на тих, хто з Україною, і тих, хто нехай пасивно, але підтримує чи то об'єднання з Росією, чи то утворення відокремленої від України самостійної політичної одиниці, **проходить** не по Дніпру, а тим паче не по Збручу, а **всередині Донбасу** [10]. Цю позицію поділяє Володимир Фесенко, який вважає, що немає розколу в Україні в цілому, а є розкол на Донбасі – усередині самого Донбасу й серед частини його російськомовного населення [20].

Вагомим аргументом у дискусії про існування в українському суспільстві «розколів» є політологічний висновок, що сукупність відмінностей і розмежувань здатна стати розколом лише за наявності їх організації та політичної постановки протилежних цілей і завдань, зокрема щодо державної організації чи навіть державної належності. Створення таких умов

має місце на тимчасово окупованих територіях України та є наслідком військової агресії Росії на Донбасі, в основі якої лежить конфлікт саме цивілізаційних цінностей, а не інтересів, що унеможливує розв'язання ситуації за допомогою традиційних інструментів конфліктології.

Сергій Грабовський вважає, що внаслідок цього всередині «гібридної війни» Росії проти України має місце «війна Донбасу проти Донбасу». Для визначення сутності цього явища він пропонує використовувати польський термін *Wojna domowa*, що є більш точним, аніж «громадянська війна» (*civil war*). Якщо остання ведеться між людьми, які мають різні (непримиренні) ідеологічні настанови, однак ототожнюють себе з однією державою, то у випадку Донбасу йдеться про великі групи людей, які прагнуть бути громадянами різних держав, але для них їхній край – рідний дім [6].

Соціологічна група «Рейтинг» у березні 2013 року провела всеукраїнське опитування, присвячене ціннісним орієнтаціям громадян. Третина прихильників «сильної руки» в Україні одночасно виступала за збільшення свободи слова, а 40,0% – за подальший розвиток ринкової економіки; відтак у їхньому уявленні «сильна рука» – це був хтось на кшталт Шарля де Голля чи Маргарет Тетчер, здатний витягнути Україну з перманентної кризи та провести справжні, а не декларативні реформи. Та й прихильники демократії схилилися до думки, що «добро має бути з кулаками».

А от на Донбасі домінувала мрія не про де Голля, а про суміш Путіна з Лукашенком. Більшість тих, хто мріяв про це, пішла до проросійських бойовиків або підтримала їх. Водночас певна частина прихильників авторитаризму чи навіть тоталітаризму через ті чи інші причини (головним чином – небажання жити під двоголовим орлом) потрапила до числа українських добровольців.

Отож і точиться жорстке й жорстоке протиборство між тими жителями краю, хто за «ДНР», «ЛНР» і «руський мир», з одного боку, і тими, хто мріє про нещадну до ворогів Україну, — з другого.

Сьогодні на звільненій території Донбасу кількість українських патріотів і ворогів України приблизно однакова (при тому, що переважна більшість населення в той чи інший спосіб декларує свій нейтралітет і прихильність до сильнішого). Якщо врахувати біженців з окупованої території, то, імовірно, така сама картина політичних орієнтацій і серед жителів цих територій.

Якщо для всієї України це війна із зовнішнім агресором, то для жителів Донбасу, частково Слобожанщини та Приазов'я це — люта *Wojna domowa*, яка йде всередині загальної війни та є її складовою [6].

Існування ендегенного поділу на Донбасі створює загрозу національній державності України, адже внутрішньо переміщені особи (і не тільки вони) певним чином транслюють його на терени всієї країни. Штучна поляризація поділів суспільної думки щодо подій на Донбасі підживлює ідеї «сепаратизму» як у прямий (бажання Донбасу відокремитися), так і в зворотний спосіб (бажання України відмовитися від Донбасу). На цьому тлі формується загроза дегуманізації українського суспільства.

Гучні заяви лялькових керівників маскарадних «республік», «свята» й «паради» — частина ретельно розробленої в Кремлі пропагандистської кампанії з метою викликати ненависть до Донбасу в усієї України. Москві важливо добитися, щоби всі заяви маріонеток, їхні коментарі та записи в соціальних мережах сприймалися як «загальна думка» людей, які залишилися в окупації. У такий спосіб формується образ «недієздат-

них, кровожерливих, дурних і невдячних мерзотників», від яких слід відмовитися.

Ігри в сепаратизм — це єдина стратегія, у якій Кремль може перемогти в певній історичній перспективі та невоєнним шляхом. Ми беремо поняття, що не існує, та самі наповнюємо його змістом. Одні намагаються боротися з тим, чого немає. Інші несамовито захищають порожнечу. Образ сепаратиста, який нав'язується ворогом, дегуманізує українське суспільство [18].

Однак чи дійсно Донбасом проходить саме цивілізаційна (ціннісна) межа (або розкол) в Україні?

Згідно з моделлю «континуум межової динаміки» (*continuum of boundary dynamics*) Бредлі Паркера (*B. Parker*), кордон (*border*) і рубіж (*frontier*) складаються з різного типу меж (географічних, політичних, демографічних, культурних та економічних), що утворюють матрицю або межовий набір. При цьому кордон і рубіж — межі-антагоністи: якщо кордон — жорстка, статична та лінійна межа, то рубіж — м'яка, змінна й зональна [24]. Межа є якісним елементом, завдяки якому здійснюється перехід від територіальності до просторовості. У рамках територіальності межа — це завжди лінія, яка обмежує площину й поверхню, однак у просторі межа перестає виконувати функції граничної лінії [2, с. 169–171].

Серед визначених Б. Паркером п'яти типів меж слід особливо виокремити політичну межу, ознаками якої є адміністративний поділ, військова влада, політична динаміка, політичне домінування, колонізація пограниччя, «закриття» / «відкриття» й переміщення рубежу [24].

На думку Марії Гуль, політичні межі, що виражають сутність влади, не обов'язково є частиною цивілізаційної межі, і саме ця розбіжність забезпечує соціальну динаміку. Цивілізаційні межі існують, поки існує суспільство, яке свідомо й цілеспрямовано створює собі ці межі. Натомість особливості формування ідентич-

ності в українському соціокультурному просторі розкриває застосування концепції пограниччя (у її трьохвимірному розумінні: територіальному, соціокультурному та особистісному), згідно з якою зона пограниччя може бути широкою і вузькою, оскільки обумовлюється межами побудови ідентичних собі просторів [7].

Це дає підстави вважати, що в Україні **дифузна політична межа у вигляді м'якого, змінного, нечіткого рубежу (frontier) в останні двадцять п'ять років рухається територією країни** (частини якої тривалий період в історичній ретроспективі входили до складу різних імперій) **у межах широкої зони пограниччя** (або порубіжжя) **між Західною та Російсько-ортодоксальною цивілізаціями** (за класифікацією А. Тойнбі [19]). Певне розмежування існує по лінії: національні й демократичні цінності на заході країни — примат економічних відносин на сході та півдні. Наявність таких відмінностей «підживлюється» низьким рівнем комунікацій між регіонами країни та мобільності людей, унаслідок чого їм важко уявити образ жителя інших регіонів.

Застосовуючи цей феномен, політичні партії лідерського типу (за відсутності ідеологічних партій) здійснюють підміну понять, говорячи про існування граничної (жорсткої, лінійної, географічної) цивілізаційної межі, що проходить територією України. Поділ українців «на сорти», «по Дніпру», за мовною ознакою тощо традиційно пропонувався суспільству, зокрема, під час виборчих кампаній, для дискредитації певних політичних сил або отримання електоральної підтримки в окремих регіонах. Найуспішнішою маніпуляцією для реалізації принципу «розділяй і володарюй» протягом десятиліття після Помаранчевої революції 2004 року були дії Партії регіонів на Донбасі. Продовження спекуляцій із цього питання в сучасних умовах підвищеної соціальної турбулентності, економічної дестабілізації та військових дій збільшує ризики для існування України як унітарного суб'єкта національної державності.

Водночас унаслідок подій останніх років відбувається консолідація української нації.

За даними Центру Разумкова, у грудні 2015 року загалом лише 27,6 % населення погоджувалося з думкою про існування між сходом і заходом країни глибоких політичних протиріч, мовних та культурних відмінностей, економічних диспропорцій аж до роз'єднання, створення власних держав або входження до складу інших держав. При цьому різниця максимальної та мінімальної підтримки цієї тези в різних регіонах становила лише 9,7 %. Із твердженням, що значні відмінності культури, мови, історичної спадщини, зовнішньополітичних орієнтацій населення Західної і Східної України дозволяють вважати їх двома різними народами, беззаперечно погоджувалися лише 8,8 % опитаних, зокрема на підконтрольній Україні частині Донбасу — 9,9 % [8, с. 45].

Штучно створена жорстка «цивілізаційна межа» на Донбасі тримається виключно «на штиках» окупантів. Однак підживлення в українському суспільстві поділу суспільної думки щодо ставлення України до Донбасу (і навпаки) створює значний ризик з погляду перспективи реалізації політики примирення. Адже чим довшою буде тимчасова окупація українських територій, тим більш сформованою і жорсткою ставатиме ця межа — кордон, де закінчується періодична форма, а простір визначається як «наш», «свій», якому протистоїть «їхній», «чужий» [12, с. 72].

Ігри в колективну провину — це пастка спрощення. Немає ніяких «ми» і «вони». Усі люди хоча б раз у житті схилили, піддавалися спокусі, робили те, про що соромно говорити і згадувати. Покарання — це зона відповідальності держави. Якщо держава не виконає це завдання, то процес примирення буде фальшивим.

Тут потрібний професійний і продуманий підхід, орієнтований на те, якою ми бачимо Україну в майбутньому. Із тими, хто отруєний пропагандою, варто розмовляти. Однак спершу — забезпечити режим «тиші», відключивши російські теле-

канали. А далі буде діалог. Нелегкий і неприємний. Ми, імовірно, почуємо: «Чому ви нас кинули, не залишивши вибору?»¹. І в цих словах є доля правди. Когось кинули особисто ми, когось — підприємство, когось — держава [18]...

Війна за душі цих людей по обидва боки «червоної лінії» не ведеться. Ми програли її на першому етапі, залишивши їх сам на сам зі своїми бідами. Ми їх не бачимо. Країна відгороджується від проблем своїх громадян — простіше сказати, що величезна частка провини лежить саме на жителях Сходу.

Ми навчилися звично розділяти країну на Україну та Схід і фактично не згадувати про Крим. Це можна виправдати втому й байдужістю, відсутністю грошей на державні програми та безсиллям чиновників. Проте це і є сепаратизм. Сепаратизм, на який «хворі» не жителі окупованих територій, а країна, що від них відреклася.

І не буде ніякої Єдиної та Неподільної, поки ми не зможемо побудувати її всередині самих себе. Країна має сказати: «Ти і я — однієї крові. І біда в нас спільна».

Ви бачили хоча б одне офіційне звернення до людей на окупованій території? Або хоча б одне офіційне звернення до людей, які виїхали? Нехай це буде: «Ми дуже хочемо і намагаємося зробити все можливе. У нас немає ресурсів, але ми їх шукаємо.

Ми пам'ятаємо про вас. Будь ласка, виживіть, поки ми вас визволимо».

Не було такого. До мирних жителів ніхто навіть не намагається дошукатися.

Проте активно мусується думка: «Чому вони вважають, що ми їм винні?»². Тому що винні. У будь-якому здоровому суспільстві захист і підтримка незахищених верств населення — прямий обов'язок держави [13].

Наявність плюралізму думок, консенсусних і контраверсійних позицій спричиняє суспільну дискусію, що є ознакою демократичних суспільств. Прагнення України до розбудови розвиненої демократії неможливо реалізувати, не дійшовши висновків з подій далекого і близького історичного минулого.

Сучасні технології впливу на свідомість людини не залишають іншого вибору — або держава реалізовуватиме політику національної інтеграції, або на її території зовнішні «політичні гравці» втілюватимуть власні цілі. Саме тому політика запобігання розколу поліетнічної та мультикультурної України вимагає реалізації державою в правовому полі однакової міри невідворотної юридичної (кримінальної) відповідальності політиків за пропаганду як сепаратизму, так і радикальних правих ідей на кшталт «Україна для українців».

Українське суспільство протягом останніх років довело свою здатність виборювати й захищати національну ідею, залишилося зробити гідною нашу державу.

¹ У період із 25 грудня 2014 року по 19 січня 2015 року було опитано 4413 респондентів (близько 400 осіб у кожному історико-етнографічному регіоні України, у Донецькій обл. — 200 осіб на підконтрольній Україні території та 200 — на тимчасово окупованій території).

² Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова 11–23 грудня 2015 року в усіх регіонах України, крім Криму й окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 10 071 респондента віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки — 1,0 %.

³ На замовлення газети «Дзеркало тижня» 10–15 квітня 2014 року було опитано 3232 респонденти віком від 18 років у 160 населених пунктах восьми регіонів півдня та сходу України в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Харківській, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій та Донецькій областях (методом телефонних інтерв'ю — 1476, методом особистих інтерв'ю — 1756). У кожному окремому регіоні проведено не менш ніж 400 інтерв'ю.

Таблиця 1. Групування областей України за історико-етнографічними регіонами

Історико-етнографічні регіони	Області України
Волинь	Волинська, Рівненська
Галичина	Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська
Південний Захід	Закарпатська, Чернівецька
Поділля	Хмельницька, Вінницька
Полісся	Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська
Центр	Кіровоградська, Черкаська, Полтавська
Слобожанщина	Харківська
Нижнє Придніпров'я	Дніпропетровська, Запорізька
Причорномор'я	Одеська, Миколаївська, Херсонська
Донбас	Донецька

Джерело: МЦПД [16].

Таблиця 2. Частка населення, яке в останні двадцять років виїжджало до інших країн, %

Країни	Україна	Галичина	Донбас
Росія	21,6	11,2	23,1
Польща	12,6	28,7	1,8
Білорусь	7,6	5,0	6,8
Інші європейські країни	5,0	3,7	2,3
Туреччина	4,7	2,2	4,3
Молдова	4,1	1,7	0,5
Єгипет	3,6	1,2	2,0
Румунія	3,5	2,5	0,0
Угорщина	3,4	4,2	0,0
Інші країни СНД	2,9	0,5	2,5
Країни Азії, Далекого Сходу та Африки	1,1	0,0	0,0
США чи Канада	0,7	0,5	0,0

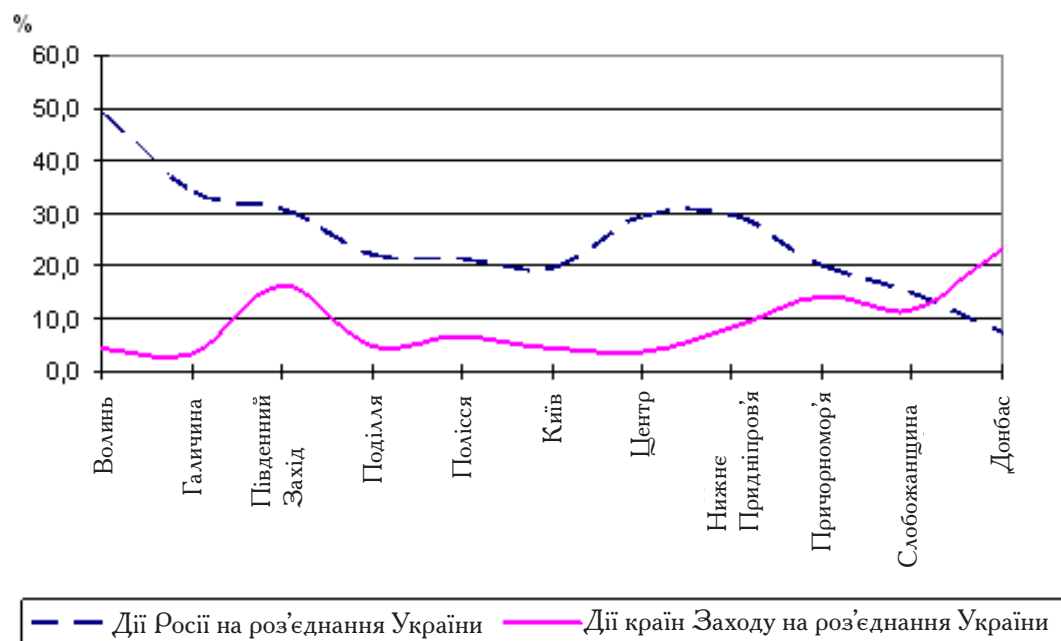
Джерело: МЦПД [16].

Таблиця 3. Оцінка спроможності соціальних інститутів щодо примирення українців, %

Соціальні інститути	Україна	Донбас	Галичина
Українська влада	33,2	28,0	36,2
Засоби масової інформації	24,8	25,3	15,5
Українці примиряться самі	23,7	22,3	22,0
Українські громадські організації	17,6	9,0	14,5
Церква	15,3	11,5	20,3
Об'єднання волонтерів	14,8	10,5	17,0
Міжнародні організації (ООН, ОБСЄ та ін.)	14,3	18,2	5,8
Армія та інші силові органи	11,7	2,5	11,7
Українські освітні установи (інститути, університети)	10,1	7,5	7,2
Ніхто	6,3	19,8	2,2

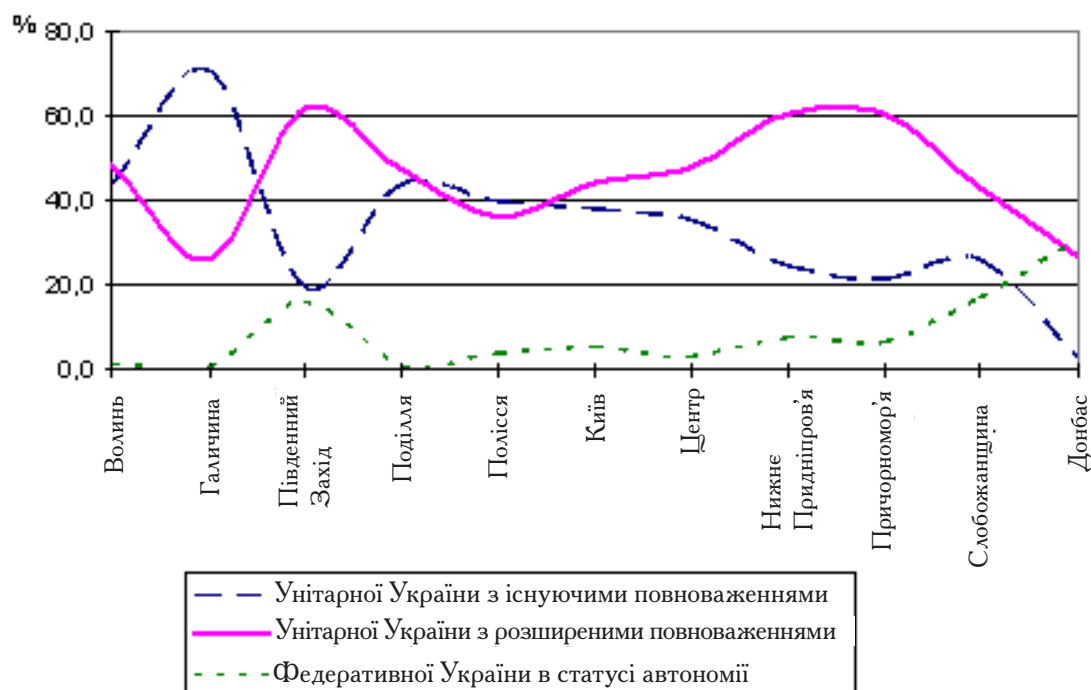
Джерело: МЦПД [16].

Актуальні проблеми сучасної етнології

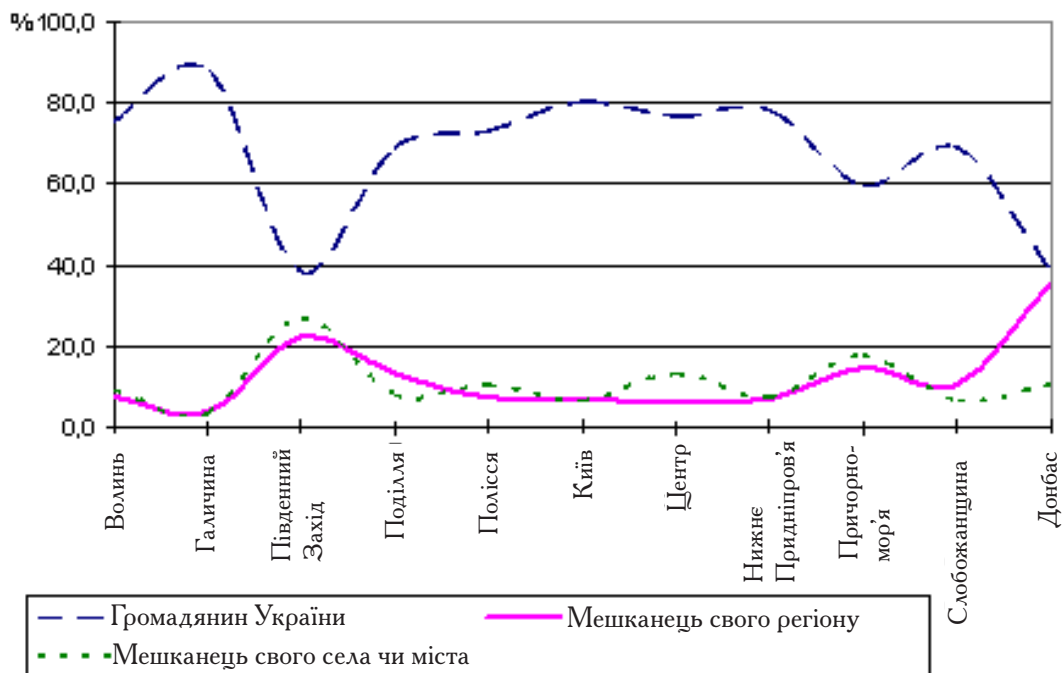
Джерело: МЦПД [16].

Рис. 1. Оцінка впливу дій інших країн на роз'єднання українців, за регіонами України

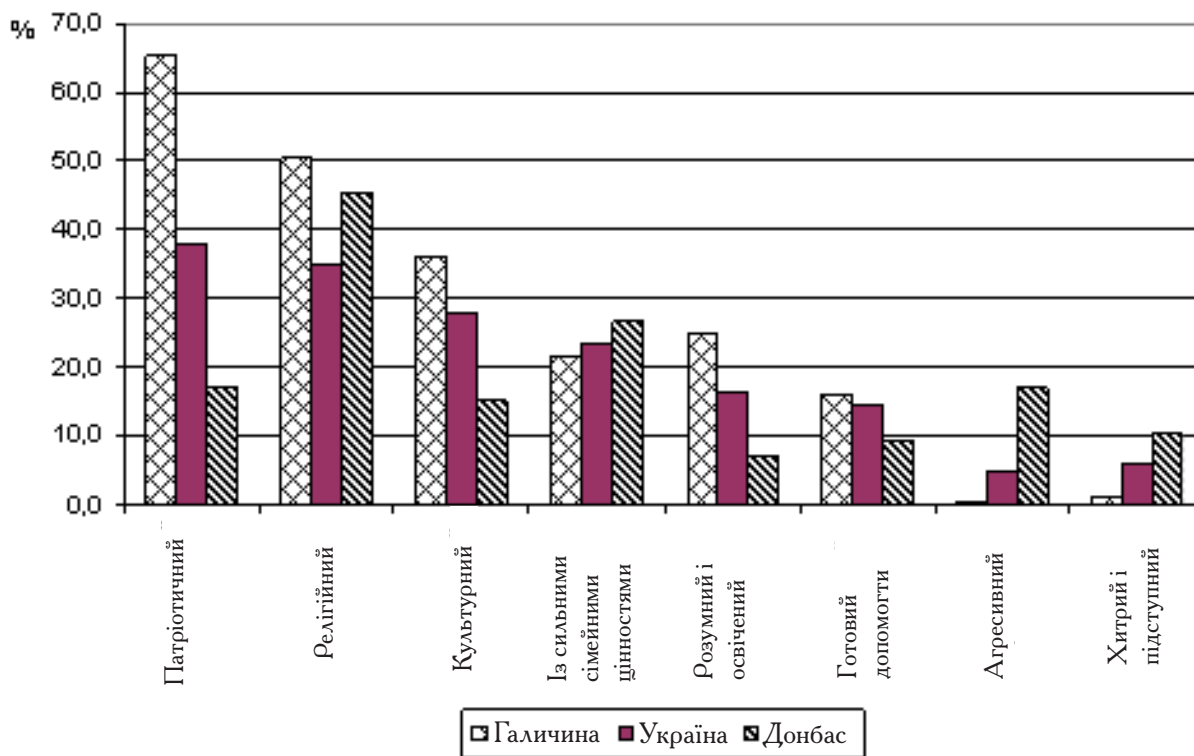
Джерело: МЦПД [16].

Рис. 2. Оцінка думок щодо майбутнього власного регіону в складі України, за регіонами України

Джерело: МЦПД [16].

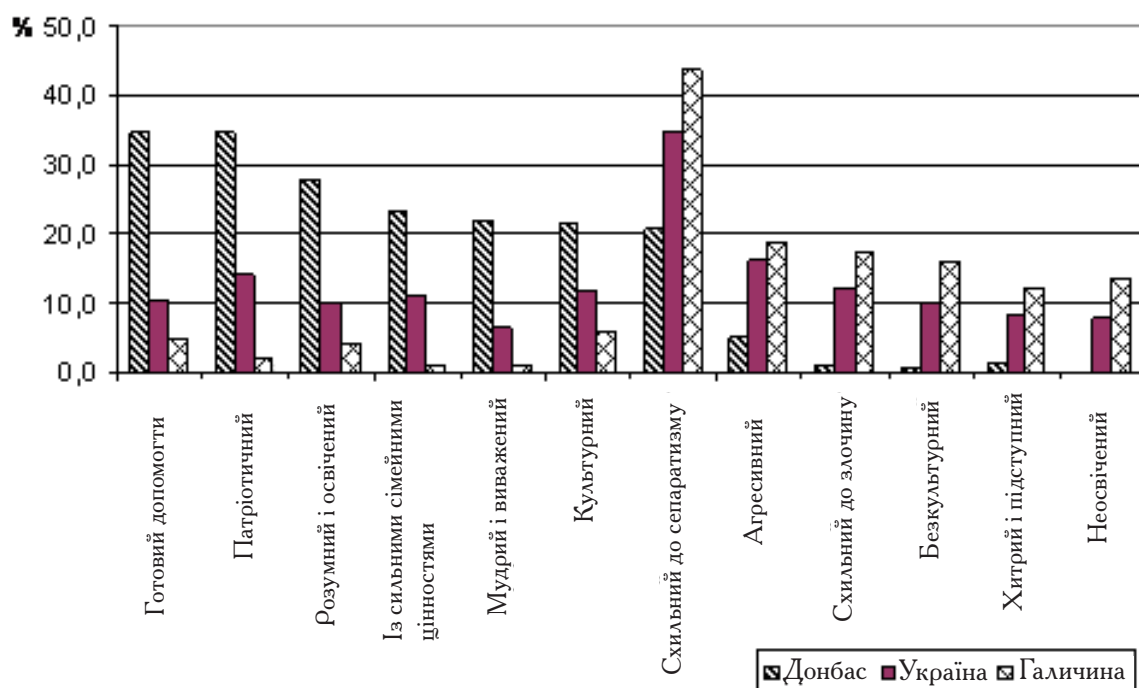
Рис. 3. Оцінка населенням власного статусу за місцем проживання та регіонами України

Джерело: МЦПД [16].

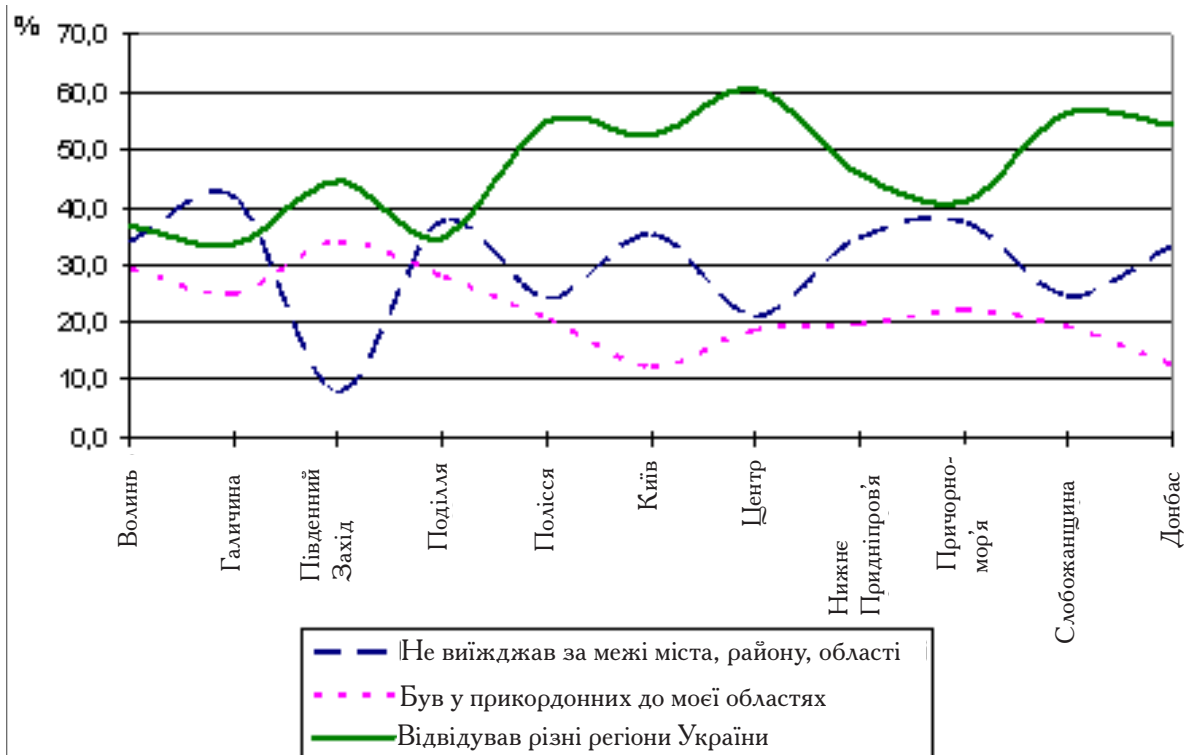
Рис. 4. Оцінка пересічного жителя Галичини населенням окремих регіонів України

Актуальні проблеми сучасної етнології

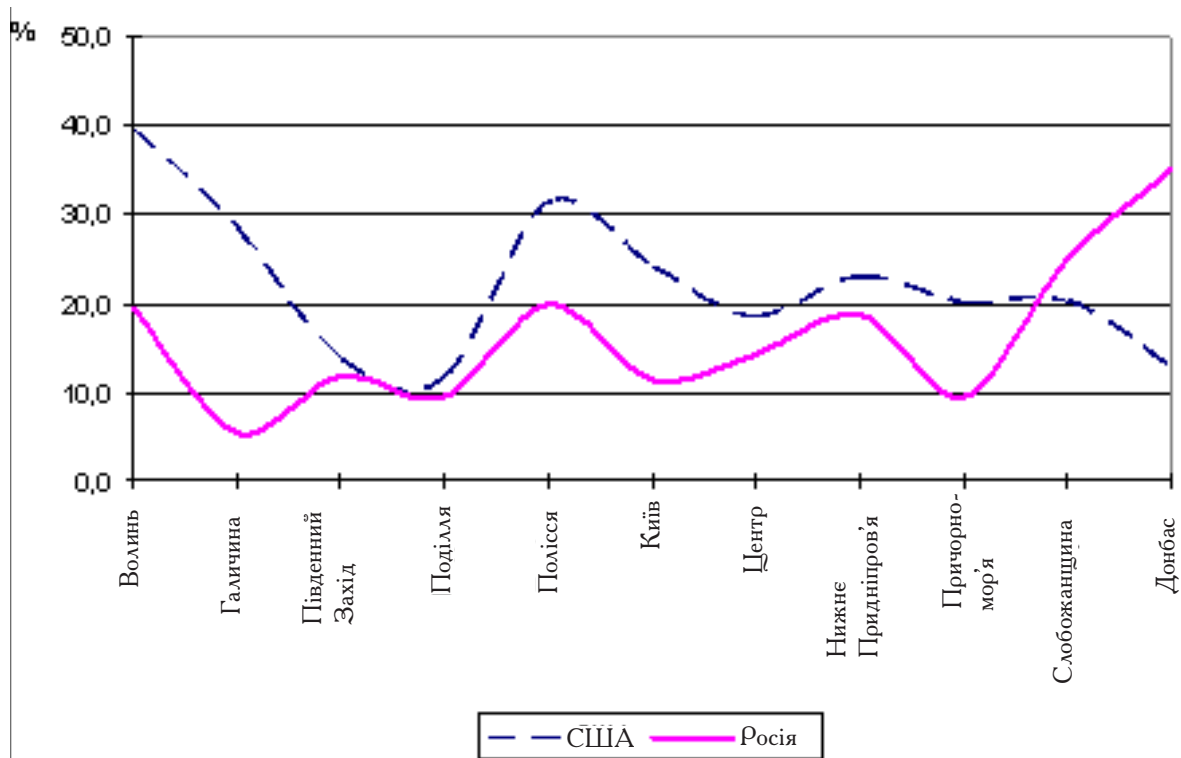
Джерело: МЦПД [16].

Рис. 5. Оцінка пересічного жителя Донбасу населенням окремих регіонів України

Джерело: МЦПД [16].

Рис. 6. Самооцінка мобільності населення в межах України, за регіонами України

Джерело: МЦПД [16].

Рис. 7. Оцінка впливу США та Росії на примирення в Україні, за регіонами України

1. *Бортников В.* «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 36–47. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8758/04-Bortnikov.pdf?sequence=1>.

2. *Бреский О.* От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа» [Текст] / О. Бреский, О. Бреска. – Вильнюс : ЕГУ, 2008. – 336 с.

3. *Ведернікова І.* Південний Схід: гілка дерева нашого [Електронний ресурс] / Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – 18 квітня. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-derevanashogo_.html.

4. Влада дуже ризикує, підштовхуючи різномовних людей, – Любомир Гузар. Новинний портал «За Збручем» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zz.te.ua/vlada-duzhe-ryzykuuyupidshtovhuyuchy-riznomovnyh-lyudej-lyubomyr-huzar/>.

5. В Україні є єдність і «особлива думка» «особливого регіону» – експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/v-ukrertit.htm>.

6. *Грабовський С.* Wojna domowa: Донбас проти Донбасу [Електронний ресурс] / С. Грабовський // День. – 2015. – 11 вересня. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/polityka/wojna-domowa-donbas-proty-donbasu>.

7. *Гуль М.* Феномен пограниччя: соціокультурний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eprints.oa.edu.ua/1354/1/Gul_210512.pdf.

8. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики» 7 червня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uceps.org/upload/Identi-2016.pdf>.

9. *Колодій А.* Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) [Текст] // Агора. Наука без кордонів. – Київ : Стило, 2012. – Вип. 11. – С. 90–106.

10. *Колодій А.* Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування / А. Колодій // Будуємо нову Україну: збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Т. О. Ярошенко ; Українське Фулбрайтівське

коло [Електронний ресурс]. – Київ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2015. – С. 309–327. – Режим доступу : <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4618>.

11. *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості [Текст] / А. Колодій // Агора. Україна – регіональний вимір. – Київ, 2006. – Вип. 3. – С. 69–91.

12. *Кочан В. М.* Проблема границь і пограниччя в соціокультурних дослідженнях кінця XIX–XX вв. [Текст] / В. М. Кочан // Вестник СевГТУ. Філософія : сб. науч. трудов. – 2008. – Вип. 86. – С. 70–73.

13. *Литвинова Л.* Ти і я – однієї крові. Поговоріть з ними [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ndialog.org.ua/ty-i-ya---odnieyi-krovi-pogovorit-z-nymu>.

14. *Макогон Ю. В.* Міжнародні стратегії економічного розвитку : підручник [Текст] / Макогон Ю. В., Лук'яненко Д. Г., Пахомов Ю. М. та ін. – Київ : Освіта України, 2009. – 420 с.

15. *Похюхович Д.* Бурштинова Народна Республіка: узаконити чи кинути напризволяще? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.obozrevatel.com/news/23746-burshtinovana-rodna-respublika-uzakoniti-chi-kinuti-naprizvolyasche.htm>.

16. Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні». Міжнародний центр перспективних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icps.com.ua/nashi-proekty/aktualni-proekty-mtspd/zapochatkuvannya-natsionalnoho-dialohu/>.

17. *Романюк А. С.* Від соборності до незалежності: стан та динаміка інтеграції українського суспільства у контексті європейських процесів [Електронний ресурс] / А. С. Романюк, Ю. М. Сокирка та ін. – Львів : ЦПД, 2009. – 140 с. – Режим доступу : <http://shag.com.ua/vid-sobornosti-do-nezaleznosti.html>.

18. *Стяжкіна О.* Усі потребують прощення: і ті, хто виїхав з Донбасу, і ті, хто там залишив-

ся [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ndialog.org.ua/olena-styazhkina-usi-potrebuyut-proschennya-i-ti-khto-vyyikhav-z-donbasu-i-ti-khto-tam-zalyshyvsa>.

19. *Тойнби А. Дж.* Исследование истории : в 3 т. [Текст] / пер. с англ., вступ. статья и коммент. К. Я. Кожурин. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета : «Издательство Олега Абышко», 2006. – 1333 с.

20. *Фесенко В.* Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Диалоги. – 2004. – 19 ноября. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2644.html>.

21. Чи властиві українцям настрої сепаратизму? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/nkdfkedlkrjgkje.htm>.

22. *Huntington S. P.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order [Text] / Samuel P. Huntington. – New York : Simon and Schuster, 1997. – 367 p.

23. *Lipset S.* Cleavage structures, party systems and voter alignments. An introduction [Text] / S. Lipset, S. Rokkan // Party systems and voter alignments. – New York, 1967.

24. *Parker B.* Toward an Understanding of Borderland Processes [Text] / B. Parker // American Antiquity. – 2006. – Vol. 71. – No 1. – P. 41–45.

25. *Przeworski A.* A History of Western European Socialism [Text] / A. Przeworski, J. Sprague ; Paper presented to the Annual Meeting of the American Political Science Association. – Washington, D.C., 1977.

26. *Rommele A.* Cleavage structure and party systems in East and Central Europe [Text] // Cleavages, parties and voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Romania / ed. by K. Lawson, et. al. – Westport etc. : Praeger, 1999. – P. 3–17.

27. *Rustow D.* Transitions to Democracy. Towards a Dynamic Model [Text] // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – No 3. – P. 337–363.